

ВАРЯЗЬКА ПЕЧЕРА ЯК НАЙДАВНІША ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розповідається про найдавніше підземелля на території Києво-Печерської лаври – Варязьку печеру як місце заснування цієї обителі. Наведені літописні відомості про початковий період святої обителі на Печерських пагорбах і дані з церковної літератури стосовно цієї печери. Ретельно зібрані і детально проаналізовані картографічні матеріали XVII–XIX ст., на яких зображено це підземелля. Вивчені наукові праці, присвячені цій унікальній пам'ятці історії та культури.

Практично всі вчені-історики, що досліджували Варязьку печеру, погоджуються з тим, що вона є найдавнішою пам'яткою історії та культури на території Києво-Печерської лаври. Підставою для такого висновку служать літописні відомості про неї. Проте між дослідниками існують досить серйозні розбіжності про походження цього підземелля, виникнення його назви, призначення печери, час створення та ін.

«Повість минулих літ» пов'язує появу першої печери на дніпровських схилах, що згодом стала початком Києво-Печерського монастиря, з ім'ям митрополита Іларіона. Цей вельми поважний чоловік на той час був пресвітером церкви Святих Апостолів на Берестовому: «презвутерь, именемъ Ларионъ, мужъ благъ, книженъ и постникъ. И хожаше с Берестоваго на Днѣпръ, на холмъ, кдѣ нынѣ ветхый манастирь Печерьскый, и ту молитву творяще, бѣ бо ту лѣсъ великъ. Ископа печерку малу, двусажену, и приходя с Берестоваго, отпѣваше часы и моляшеся ту богу втайне. Посемъ же богъ князю вложи въ сердце, и постави и митрополитомъ в святѣй Софѣи, а си печерка тако ста»¹. Це сталося у 6559 (1051) р. З переходом Іларіона на митрополичу кафедру в Софійський собор, ця печера довжиною дві сажні була залишена порожньою.

У цьому ж 1051 р. преподобний Антоній, що походив з міста Любеча й мирське ім'я якого літописець не назвав, після тривалого

поневіряння по різних київських обителях випадково знайшов невелику печерку Іларіона: «И поча ходити по дебрем и по горамъ, ища кдѣ бы ему богъ показаль. И приде на холмъ, идѣ бѣ Ларионъ ископаль печерку, и вѣзлюбил мѣсто се, и вселися в не... И поча жити ту, моля бога, ядый хлѣбъ сухъ, и того же чересь день, и воды в мѣру вкушая, копая печеру, и не да собѣ упокою день и ношъ, в трудѣхъ пребывая, въ бдѣньи и молитвахъ»². Після цього до преподобного Антонія почали звертатися за благословенням люди з навколишніх місць. Київський князь Ізяслав, син Ярослава Мудрого, також завітав до святого і той благословив його і бойову дружину. Ця подія значно збільшила авторитет Антонія серед прочан: «И начаша приходити к нему братья, и нача приимати и постригати я, и собрася братья к нему числом 12 и ископаша печеру велику, и церковь, и кѣльи, яже суть и до сего дне в печерѣ подѣ ветхымъ манастиремъ»³.

Зібравши чималу чернечу братію, преподобний Антоній поставив над ними ігумена Варлаама. Засновник обителі благословив ченців, зазначивши, що тепер над ними два благословення – від Бога і від Святої гори. Антоній висловив бажання переселитися у печеру на сусідньому пагорбі, мотивуючи своє рішення тим, що за життя завжди був усамітненим: «И постави имъ игуменомъ Варлаама, а самъ иде в гору, и ископаша печеру, яже есть подѣ новымъ манастиремъ, в ней же сконча животь свой, живѣ в добродѣтели, не выходя ис печеры лѣтъ 40 никаможе, в ней же лежать мощѣ его и до сего дне»⁴.

«Киево-Печерський патерик» описує заснування Лаври у розділі «Нестора мниха обители манастиря Печерського, сказание что ради прозвася Печерський манастирь. Слово 7». Згідно патерика, «нѣкий благочестивый муж от града Любеча» повернувся на Русь з Афона (Святої Гори), «нача ходити по дебрем и по горами по всѣм мѣстом, и на Берестово прииде и обрѣтъ печеру, и вселися въ ню, юже бѣша ископали Варязи, и в ней пребысть въ величѣм въздрѣжаніи»⁵. Після убивства Бориса і Гліба «окаянним і безбожним» князем Святополком преподобний Антоній залишив свою печеру і Київ, і знову подався на Афон. Взагалі, подорожі до Афону були достатньо звичним явищем для того часу. У Візантії, на східній частині Халкидонського півострова, що омивався водами Егейського моря, розташовувалися численні православні

монастирі, серед яких з XI ст. був й давньоруський.

Під час відсутності преподобного Антонія на Печерських пагорбах оселився «презвитерь именемъ Иларіонъ, мужъ благочестивъ, божественнымъ писаніемъ разумень и постникъ»: «И хожааше съ Берестова надъ Днѣпръ, на хлѣмъ, где нынѣ ветхый манастирь Печерський, и ту молитвы творяше, бѣ бо тамо лѣсъ великъ, и ископа ту печерку малу дву саждень и, приходя с Берестова, псалмопѣніе пояше, моляшеся Богу въ тайне»⁶. У 1051 р. князь Ярослав Мудрий, зібравши єпископів, вперше у давньоруській історії звів на митрополичу кафедру не грека за походженням, а слов'янина Іларіона. Його печера на нетривалий термін часу спорожніла і була забута усіма.

У цю пору з Святої Гори до Києва вирушив у далеку подорож преподобний Антоній. Його мандрівку додому благословив афонський ігумен, який напроорокував, що багато ченців до нього прийдуть. «Антонію же пришедшу къ Києву, и прииде на хлѣмъ, идѣже бѣ Иларион печерку ископаль малу, и възлюбѣ мѣсто то, и вселися в немъ»⁷. Надалі тексти «Повісті минулих літ» та «Києво-Печерського патерика» майже нічим не відрізняються. Антоній самотньо жив у печері, до нього зверталися по духовну допомогу люди, він благословив князя Ізяслава та його бойову дружину. Потім поступово в печері зібралася монастирська братія числом до 12 осіб, Антоній залишив їм ігумена Варлама і переселився на сусідній пагорб у нову печеру, де й помер через 40 років.

Аналогічно до відомостей «Києво-Печерського патерика» хронологію подій навколо заснування Печерського монастиря описує Густинський літопис. Проте у ньому надано датування не однієї, як у «Повісті минулих літ», а двох подорожей Антонія з Афону до Києва. Під 6521 (1013) знаходимо: «Прийде первѣ в Кієвъ преподобный отецъ нашъ Антоній отъ Святыя Горы и вселися въ пещеру Варяжскую»⁸. Через чотири роки, у 1017 р. преподобний Антоній залишив печеру і Київ, і знову попрямував на Святу гору: «Въ се же лѣто преподобный Антоній Печерскій, оставивъ Кієвъ, поиде паки во Святую Гору»⁹. У літо 6535 (1027) він повернувся в стольний град: «Преподобный Антоній паки прийде въ Кієвъ отъ Святыя Горы»¹⁰. Напевно, що при написанні цих літописних статей було використано текст «Києво-Печерського патерика». Окремі деталі дозволяють припустити з великою

Мал. 1. План Феодосієвих печер з книги А.Кальнофойського «Тератургіма» (1638)

ступінню вірогідності, що, можливо, в якості першоджерела було залучено «Житіє преподобного Антонія Печерського», яке на той час ще не було втрачене. Особливо це можна спостерігати при датуванні окремих подій з життя преподобного Антонія, зокрема

у тій частині, що безпосередньо пов'язана з його 40-річним перебуванням у Ближній печері Лаври до самої смерті у 1073 р. Це пояснює дату другого повернення до Києва не 1051 р., а значно раніше – 1027 р.

Стосовно зниклого у мороці століть «Житія преподобного Антонія Печерського» завжди точилася наукова полеміка. Втрачений твір сім разів цитується у «Києво-Печерському патерику»¹¹. Безумовно, оригінальний текст «Житія преподобного Антонія Печерського» зняв би багато питань, але він втрачений назавжди і залишається лише здогадуватися ким він був написаний, які відомості містив і з яких причин був загублений, адже «Житіє преподобного Феодосія Печерського» і «Києво-Печерський патерик» дійшли до сьогодення майже неушкодженими. Існують версії, що цей твір утратили навмисне, адже він містив в собі цілу низку не бажаних політичних моментів стосовно відносин з грецькою митрополією¹².

Взагалі про Антонія Печерського відомо небагато. У «Повісті минулих літ» і «Києво-Печерському патерику» навіть не вказане його мирське ім'я. Д.І.Абрамович зазначив, що мирське ім'я засновника Києво-Печерського монастиря преподобного Антонія – Антипа, вперше зустрічається у Переяславському літописі¹³. Він походив з чернігівського міста Любеча. 40-річне перебування преподобного Антонія у Ближній лаврській печері також не знайшло належного пояснення. Достеменно відомо, що цей святий помер у 1073 р. Згідно літопису, він мав би прожити у печері з 1033 по 1073 р. Це підтверджується лише текстом Густинського літопису, тому деякі вчені спробували знайти інше вирішення цього питання. Так, Є.Є.Голубінський вважав, що у літописі було спершу написано «чотирнадцять», а не «сорок» років¹⁴. Існує також версія, що переписувач списку помилково написав «сорок» замість «мнозі». Татищев стверджував, що в деяких літописах була цифра «8», що більше відповідала історичним реаліям¹⁵.

Таким чином, в історичних джерелах інформації спостерігається деяка неузгодженість у розповідях про перший етап заснування святої обителі на Печерських пагорбах. Суттєві різницятання стосуються місця найпершого улаштування преподобного Антонія на схилах Дніпра (Варязька печера або печерка Іларіона), кількості його подорожей на Святу Гору (одна або дві мандрівки) і

хронології подій тих далеких років (заснування Печерської обителі у 1013, 1027 або 1051 р.). Офіційно вважають роком заснування Печерської обителі 1051 р. Погодити цю дату з відомостями Густинського літопису досить важко. Адже цей літопис під 6540 (1032) р. надає інформацію про постриження Феодосія у ченці Печерського монастиря: «Въ се же лѣто пострижесе во иночество преподобный Феодосій Печерский»¹⁶. Тоді як, згідно «Повісті минулих літ», постриг Феодосія відбувся лише у 1057 р. Існує думка, що 1032 р. виник внаслідок спроби обґрунтувати 40-річне проживання Антонія у печері¹⁷.

Поза всяким сумнівом, якнайповніше первинний етап заснування Києво-Печерського монастиря був описаний у «Житії преподобного Антонія Печерського», але, на превеликий жаль, воно до наших днів не збереглося. Існують лише окремі цитати з нього і посилання на дане житіє. Проте, якщо глибоко проаналізувати і переосмислити суперечливі, на перший погляд, відомості стародавніх джерел інформації, то неважко відмітити, що суперечність між ними лише удавана. На наш погляд, відновити дійсну картину подій далекого минулого слід таким чином. Преподобний Антоній в 1013 р. випадково знайшов на Печерських пагорбах стародавню печеру, викопану варягами. У ній він улаштував для себе невелику підземну келію, у якій прожив близько чотирьох років. Після подій із вбивством Бориса і Гліба, Антоній вирушив на Афонську гору. За час його відсутності в Києві з 1017 по 1027 р. пресвітер Іларіон викопав для своїх побожних потреб невелике підземелля, що розташовувалося значно ближче до урочища Берестового, аніж Варязька печера. Його він використовував для усамітнених молитов до моменту свого зведення на митрополита Київського. Після повернення в стольний град, преподобний Антоній довго поневірявся по різних обителях, відтак знову повернувся на своє улюблене місце – Печерські пагорби і там натрапив на печеру Іларіона, де пізніше був заснований «старий» монастир. Згодом, древнє Варязьке підземелля приєднали до системи Дальніх печер і створили єдиний комплекс, що існує до сьогодні.

Преподобний Антоній завжди був схильний до самоти, тому не дивно, що він не побажав залишитися в одному з багатолюдних київських монастирів. Пізніше, він покинув і свою первинну

печеру, оскільки в ній стали мешкати численні ченці. Тяга до усамітнення привела Антонія на сусідній пагорб, де він поклав початок створенню Антонієвих (Ближніх) печер і «нового» Печерського монастиря.

В усіх редакціях оповіді про заснування Києво-Печерського монастиря преподобний Антоній використав для своїх побожних діянь уже існуючу печеру, створену до нього іншими людьми. В першому випадку таким підземеллям була древня Варязька печера, в другому – невелика печерка Іларіона. У тому випадку, коли первинним підземеллям для Антонія слугувала печера Іларіона, літопис дає її конкретні розміри – дві сажні завдовжки, тобто близько п'яти метрів. В разі, коли Антоній улаштовується у Варязькій печері, кількісні характеристики відсутні зовсім. Чи не тому, часом, що Варязька печера завжди була величезною? Сьогодні тільки довжина її відомих лабіринтів сягає понад 200 метрів. Для нашого дослідження важливо, що Варязька печера існувала ще до створення Києво-Печерської лаври. Це занотовано у «Києво-Печерському патерику» і у нас немає ніяких підстав піддавати цей факт сумнівам. Саме у Варязькій печері знайшов притулок засновник обителі – преподобний Антоній, який шукав місце, що Бог йому показав. Саме з Варязької печери почалася тисячолітня історія найбільшого монастиря України-Русі.

Наявну печеру преподобний Антоній розширив, копаючи її вдень і вночі, тут він улаштував для себе келію для життя і молитов. З приходом до нього ченців, цю першопечеру значно переробили, створивши велику підземну церкву, келії, систему підземних галерей, що збереглися до сьогодення й відомі як Дальні або Феодосієві лаврські печери. Як би цим найпершим підземеллям була Варязька печера, то до сьогодні вона була б настільки спотворена численними переробками за останніх 900 років, що від її первинного вигляду нічого не залишилося. Проте ми маємо майже недоторкану і недосліджену печеру довжиною декілька сотень метрів, що носить наймення «Варязька». Постає питання: чи є це та сама першопечера, у якій преподобний Антоній улаштував собі келію у 1013 р.? Можливо, що місцеположення справжньої Варязької печери взагалі нам невідоме. Вона була заснована задовго до початку існування Києво-Печерського монастиря й епізодично використовувалася преподобним

Мал. 2. План Феодосієвих печер з «Кисво-Печерського патерика» (1661)

Антонієм під час келіотського етапу обителі. З плином часу, її вхід обвалився і про неї всі забули. На сьогодні вона невідома, як десятки інших невеликих печерок-келій на схилах Дніпра-Славути. Одну з таких печер випадково знайшли будівництва мосту у 1853 р. поблизу від Берестова¹⁸. Дана печера отримала

назву «Іванової» через напис на її стіні. Тоді ж це підземелля знову засипали землею.

Згідно «Повісті минулих літ», після смерті преподобного Антонія в його печері поселився Ісакій. «Вселися в пещеру, в ней же преже былъ, уже бо бѣ Антоній преставился, и совекупи к собе уных, и вскладаша на не порты чернеческыя»¹⁹. Ісакій юродствував, убого жив у печері, збирав навколо себе дітей, одягав їх в одяг чернечий. За це його неодноразово били, як батьки тих дітей, так й ігумен Никон. Проте Ісакій все терпів, стійко переносив і побої, і голод, і холод. У цьому ж уривку «Повісті минулих літ» є відомості про те, що біля печери стояла невелика хатинка, в якій власне й мешкав Ісакій. У хатинці була піч, що зігрівала її господаря в холодну пору року. Є всі підстави вважати, що печерою, в якій поселився Ісакій, була саме Варязька. До того часу вона була порожня.

Окрім невеличкої згадки про Варязьку печеру при заснуванні Лаври маємо у «Києво-Печерському патерику» ще достатньо великий уривок, що пов'язаний з історією цього підземелля. Мова йде про «Слово о святых преподобных отцѣхъ Феодорѣ и Василии. Слово 33». Патерик розповідає, як Феодор залишив світське життя, роздав все своє майно і з благословення ігумена на багато років оселився у Варязькій печері: «Повелѣніем же игуменим бысть житель в печерѣ, еже зовется Варязскаа, и в тои многа лѣта сътвори въздержася»²⁰. Завдяки спокусам, печерський чернець Феодор знайшов у печері величезний скарб: «нача копати, обрѣте сукровище, злата же и сребра множество и сосуди многоцѣннии»²¹. Про великі розміри скарбу свідчить те, що коли Феодор спробував утекти із золотом з рідної обителі, то приготував для втечі вози й скрині²². Після відвертої розмови із своїм духовним братом і наставником, ченцем Василієм, який повернувся у рідний монастир після тримісячної відсутності, Феодор вирішив залишитися у монастирі і позбутися знайденого золота: «Обрѣтенное же сукровище, ископавъ яму глубоку и тамо вложъ и, засыпа, еже от днѣи тѣх и донынѣ никто же съвѣсть, идѣже сокровенно естъ»²³.

Проте це історія із знахідкою скарбу мала продовження. Чернець Феодор важкою працею на благо монастиря вирішив спокути свою провину. Він улаштував у Варязькій печері жорнова і почав

вдень і вночі старанно молоти муку на потребу обителі. Патерик зазначає, що так тривало багато років. Чернець Василій через свою старість був вимушений залишити печеру й переселитися на подвір'я «старого» монастиря, а Феодор продовжив плідну працю на користь обителі.

Монастир на той час був спустошеним, він вигорівши після нападу ворогів: «Бѣ бо тогда пожжень манастирь, и плотом привезеным на брегъ на строение церкви и всѣм кѣліам, и извозником наятым возити на гору»²⁴. Цю фразу з патерика історики вважають ключовою для датування подій навколо Варязької печери та її скарбу. Пожежу у Печерському монастирі пов'язують із нападом половців на святую обитель у 1096 р.²⁵ «Повість минулих літ» під 1096 р. розповідає про це так: «Въ сеже время приде Бонякъ съ половци къ Киеву, въ недѣлю отъ вечера, и повоеваша около Киева, и пожъже на Берестовѣмъ дворъ княжъ»²⁶. Густинський літопис сповіщає, що напад Боняка на Київ та Печерський монастир стався 20 червня 1096 р. Обитель була пограбована, а частину ченців забрали у полон: «И придоша на манастирь Печерьскыи... высѣкоша врата манастирю и поидоша по кѣліямъ, высѣкающе двори... по семь въжьгоша Домъ Святыя Владычицѣ наша Богородицѣ, и придоша къ църкѣви, и зажьгоша двори»²⁷. Після спустошення й розорення монастиря невірними печерські ченці узялися до відбудови обителі, саме тоді Василій почав улаштовувати свою наземну келію на подвір'ї «ветхого» монастиря. Необхідний для будівництва ліс поставляли по Дніпру, а звідтіля возами його переправляли на гору. Це й знайшло своє відображення у «Києво-Печерському патерику».

Історія про печерських ченців Феодора і Василя та скарб набула трагічного забарвлення через те, що про знахідку золота у Варязькій печері дізнався князь Мстислав. Князь особисто прибув із своїми воїнами до Печерської обителі, захопив ченця Феодора і привіз його до свого палацу. Великий князь Святополк Ізяславич, що посідав київський престол з 1093 по 1113 рр., на той час перебував у Турові. Чернець Феодор визнав свою знахідку у стародавній печері і розповів: «въ житии святаго Антонія повѣдаеть, Варяжскыи поклажей есть, понеже съсуди Латиньстие суть, и сего ради Варяжская печера зовется и донынѣ. Злата же и сребра бесчисленно множество»²⁸. Цитований уривок з патерика

містить одне з сімох посилок на утрачене «Житіє преподобного Антонія Печерського». Тут маємо також пояснення виникнення назви печери «Варязька». Згідно патерика, про варязький скарб або варязьку «поклажу» споконвіку знали у Печерському монастирі. Завдяки цьому величезному скарбу золота, срібла та латинських посудів ця стародавня печера й отримала свою назву. Про що саме розповідалось у «Житії преподобного Антонія Печерського» достеменно сьогодні невідомо і навряд чи ми колись про це дізнаємось.

Розв'язка історії про ченців Феодора та Василя наступила незабаром. Князь Мстислав жорстоко катував обох, але так і не довідався про місцезнаходження варязького скарбу. Тіла померлих від катувань ченців забрала монастирська братія. Мучеників було з почестями поховано у Варязькій печері. Через деякий час нетлінні тіла мучеників перенесли до Ближніх лаврських печер. Точна дата перенесення мощей невідома, проте їхні поховання у цих печерах зображені на плані 1638 р. з книги А.Кальнофойського «Тератургіма»²⁹. Обох преподобних прославляють «Канон» 1643 р. і «Служба» святим Ближніх печер у друкованому збірнику 1763 р. У цій же збірці міститься окрема «Служба преподобным отцам нашим Феодору и Василию Печерским»³⁰.

Трохи згодом, князь Мстислав Святополкович був убитий стрілою на фортечному мурі у місті Володимирі на Волині, де він бився з князем Давидом Ігоревичем. Густинський літопис так описує це: «Святополкъ же посади въ Володымерю сына своего Мстислава, иже недавно замучи за сокровище Василия и Феодора... Давыдъ же Игоревичъ обступи градъ, и часто приступая, хотя его взяти, но браняхуся крѣпко изъ града. Въ той же брани застрѣлень бысть Мстиславъ Святополчичъ на забралѣхъ стрѣлою подъ сердце, идѣже абіе и умре, по прореченію преподобномученика Василия Печерского, его же со Феодоромъ о сокровищѣ убилъ бяше сей Мстиславъ»³¹. Смерть князя Мстислава датується 1099 р. місяцем червнем 12 днем.

З приводу походження Варязької печери існує багато версій та гіпотез. Одну з них виклав А.Кальнофойський у своїй книзі «Тератургіма», що вийшла у 1638 р. з друкарні Києво-Печерської лаври. Варязька печера у цій книзі названа «логовьськом дніпровських розбійників»: «Берестово є гора... вельми крута,

Хоча Варязька печера розташована у безпосередній близькості від Дніпра, по котрому в X–XI ст. проходив «шлях із варяг у греки», сучасні дослідники ставлять під сумнів створення розбійниками добре розгалуженого, кількасот метрового підземелля. Скоріше за все, Варязька печера є залишком давнього підземного християнського центра, адже її структура характерна саме для печерних монастирів³³. Впадає в око, непропорційність Варязької печери. Довжина її підземних галерей значно перевищує відносно малі площі печерних приміщень. Також немає пояснення відсутності тут печерної церкви. Проте, можливо, ця печерна церква у Варязькій печері ще не віднайдена.

«Повість минулих літ» під 945 р. сповіщає, що «мнози... бѣша Варязи Хрестеяни». Не виключено, що окрім церкви святого Іллі ці варяги мали ще й інші храми. Варязькі дружинники, що розташовувалися на князівському дворі на Берестовому теж імовірно могли мати свою церкву на Печерських пагорбах. В.С.Іконников зазначив, що хоча Варязьке підземелля, як вважали декотрі, слугувало коморою для князівських дружинників, в ній раптом опинилася безліч золотих та срібних латинських посудів³⁴.

Термін «латинські» потребує більш детального розгляду. «Києво-Печерський патерик» застосовує слова «латинський» та «варязький» як рівнозначні. Зокрема, це підтверджується у розділі патерика «Въпросъ благовѣрнаго князя Изяслава о Латынянѣх Слово 37»³⁵. На основі цієї ідентичності А.В.Реутов зробив висновок, що «варязька поклажа» складалася з судин богослужбового призначення, що складали колишнє майно київських церков, яке сховали від пограбування під час погрому 971 р.³⁶ У цьому році князь Святослав зазнав нищівної поразки від греків на Дунаї і «повеле храмы христиан разорити и сожести»³⁷.

Варяги внесли чималу лепту в розвиток й процвітання Давньої Русі. Принагідно треба згадати варяга Шимона, який прибув до Києва з «Варязької землі» і прийняв активну участь у розбудові Печерського монастиря і будівництві Успенського собору³⁸. Цей вельмишановний варяг, що походив з норвезької королівської династії Семінгів, не тільки прийняв православну віру, зробив чималі грошові внески до монастирської скарбниці, але й залучив до цього усіх своїх підлеглих числом до 3000 чоловік. Важливим

фактом є те, що разом з Шимоном до нової віри перейшли його ієреї. Згодом ці люди могли відродити у Варязькій печері підземне богослужіння, з ними туди потрапили церковні латинські судини.

В історії були спроби зібрати докупи усі фрагменти літописів, що стосуються першого етапу заснування Києво-Печерського монастиря. Із останніх праць на цю тему слід особливо відзначити роботу «Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст.»³⁹, «Дива печер лаврських»⁴⁰, а також нове видання «Києво-Печерського патерика»⁴¹. Проте, не дивлячись на численні публікації як у минулі часи, так і сьогодні, поки дослідники не прийшли до єдиної спільної думки щодо первісної історії Лаври. Багато питань так і залишилися без належної і обґрунтованої відповіді. У цій статті автор має на меті розглянути деякі проблеми, пов'язані з Варязьким підземеллям як можливим місцем заснування Печерського монастиря.

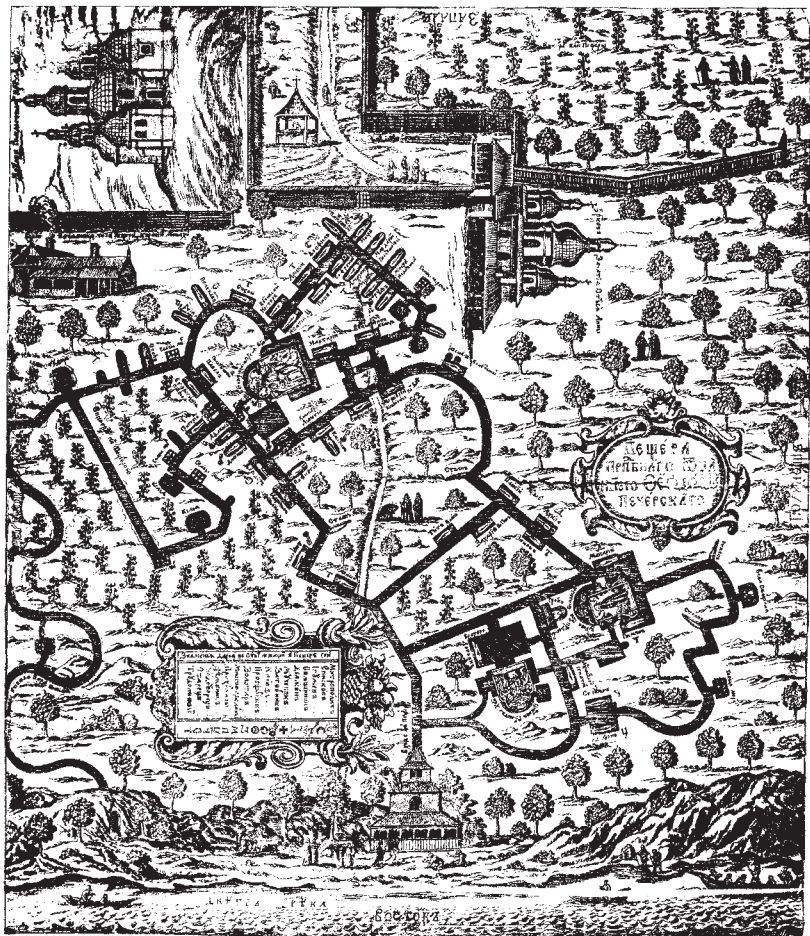
Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стали з'являтися численні праці, присвячені історії Києво-Печерської лаври. Серед них слід насамперед відмітити книгу Самуїла (Міславського) «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры»⁴². Київський митрополит Самуїл дав своє бачення і трактування історії славетного монастиря. Згідно його книзі, перший раз преподобний Антоній повернувся з Афону у 1013 р.: «жилъ на Берестовѣ в Варязской пещерѣ, а по второмъ 1017 года своемъ возвращеніи, пребывалъ въ пещерѣ прежде ископанной пресвитеромъ Иларіономъ, кои обѣ находятъся въ дальнихъ пещерахъ»⁴³.

Наступну працю написав Київський митрополит Євгеній (Болховитінов), книга «Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, а также планов Лавры и обеих пещер» (1826) була декілька разів перевидана. Ця праця відтворює достатньо повну картину створення монастиря, що базується як на відомостях «Повісті минулих літ» так і «Києво-Печерського патерика». Є.Болховитінов зазначив розбіжності між цими двома джерелами історичної інформації. Адже літописець Нестор жодним словом не обмовився про Варязьку печеру і перший прихід Антонія до Києва від Святої Гори. У «Повісті...» лише розповідає про Іларіонову

печеру і заснування Печерського монастиря у 1051 р. «Киево-Печерський патерик» сповіщає, що повернень до Києва було два: «при сем первом возвращении своем преподобный Антоний нашел на Берестове пещеру, ископанную некогда варягами»⁴⁴. На превеликий жаль, Є.Болховітінов не знайшов пояснень для цих розбіжностей. Так само немає пояснень факту 40-річного перебування преподобного Антонія у Ближній печері Лаври⁴⁵.

У 1868 р. побачила світ фундаментальна праця М.В.Закревського «Описание Киева». Один розділ своєї книги автор присвятив Варязькій печері. В § 22 йде мова про найдавніші пам'ятки історії та культури Києва. М.В.Закревський писав: «Не только поверхность, но и самая нѣдра горъ Киевскихъ представляютъ древности, и надобно заметить, древности доисторическія. Обратимъ вниманіе наше на Пещеры Варяжскія»⁴⁶. В книзі коротко розглянута історія варязького перебування на Русі, проте це питання залишилось остаточно нез'ясованим. Особливу увагу автор приділив старожитності Варязької печери: «Хотя объ них Лѣтописецъ не упоминаетъ, но они должно быть весьма древни и, вероятно, составляли жилища первобытныхъ обитателей странъ Киевскихъ»⁴⁷. Наведено відомості з книг С.Косова і А.Кальнофойського про перебування у Варязькій печері дніпровських розбійників-варягів: «Варяги производили разбои по Днепру и въ упоминаемыхъ пещерахъ имели свой притонъ... Какимъ образомъ Киевские ученые 17-го вѣка пришли къ подобному мнѣнію, мы не беремъ рѣшить»⁴⁸. У книзі наведено оригінальний уривок на польській мові з «Тератургіми», що стосується версії про використання Варязької печери розбійниками.

Значно більше уваги, аніж усі попередні дослідники, приділив Варязькій печері І.Стелецький. Цей учений усе своє життя займався вивченням таємничих підземель і, зокрема рукотворних печер Москви. Він багато років безрезультатно шукав легендарну бібліотеку Івана Грозного і скарби С.Разіна і О.Пугачова. На українських теренах І.Стелецький спробував свої сили у пошуку бібліотеки князя Ярослава Мудрого і скарбів І.Мазепи і Б.Хмельницького. Не обминув увагою московський вчений варязький скарб. Своїм пошукам І.Стелецький присвятив статтю «Летописные Варяжские пещера и клад»⁴⁹. Оскільки серед усіх праць про Варязькі печери вищеназвана стаття найбільш змістовна

Мал. 4. План Феодосієвих печер з «Кисво-Печерського патерика» (1702)

і підіймає багато важливих питань, розглянемо її детальніше.

Серед усіх київських підземель І.Стелецький вважав Варязьку печеру найбільш цікавою і перспективною в плані майбутніх археологічних досліджень. Адже з давніх-давен і до сьогодні це підземелля було замуровано і недоступно ні для вчених, ні для пересічних громадян або прочан. І.Стелецький висловив

думку про те, що перебування у цій печері преподобного Антонія Печерського було лише невеличким епізодом у її тисячолітній історії. Варязька печера може бути найдавнішою пам'яткою Києва, яка більш древня, ніж Кирилівська стоянка. Автор вважав, що, безумовно, у історії цього підземелля був період, коли воно слугувало дніпровським злодіям і розбійникам на торгівельному шляху «із варяг у греки». Це був тривалий і найбільш яскравий період «життя» Варязької печери.

І.Стелецький розтлумачив і обґрунтував можливість наявності латинських церковних судин у Варязькій печері тим, що варяги завжди були провідниками усього західного на Русі. Торгові стосунки і особливо напади і пограбування вікінгами європейських країн можуть пояснити появу на Печерських пагорбах цих дорогоцінних судин. З часом, Варязька печера могла перетворитися на комору для варязького гарнізону, що був розташований неподалік, на дніпровському острові, на Зарубі⁵⁰. Цю ж думку висловлював Є.Є.Голубінський⁵¹. Проте В.С.Іконіков вважав, що знаходження у Варязькій печері церковних судин виключає можливість використання цього підземелля військовим формуванням⁵².

І.Стелецький підтримував гіпотезу про можливість розташування у Варязькій печері тимчасового арсеналу для варязького гарнізону. Він також висловив думку, що під час бойового походу князів Аскольда і Діра на Царгород підземелля було повністю очищено від зброї. Після їхнього повернення до Києва князі використали Варязьку печеру в якості схованки для своїх скарбів. Поголошка про «варязьку поклажу» поширилася серед киян і потрапила на сторінки «Життя преподобного Антонія Печерського» і «Києво-Печерського патерика». Слово «поклажа» означає «клад», «скарб», але ж ніяк не «склад», «кладова»⁵³. Смерть варязьких предводителів від рук князя Олега у 822 р. на кілька сотень років відстрочила розв'язку таємниці Варязької печери і її скарбу.

Що стосується першопечери на Печерських пагорбах, то й тут серед учених також не існує єдиної думки. Так, Є.Є.Голубінський вирізняв як мінімум три перших печери, що передували заснуванню Лаври: Іларіонова, Антонієва і Варязька⁵⁴. І.Стелецький вбачав, що Варязька і Іларіонова печери це одне й теж саме підземелля. Майбутній Київський митрополит міг викопати для себе підземну

двосаженну келію у давній Варязькій печері. Місцеположення Іларіонової печери можна визначити лише археологічними дослідженнями⁵⁵. Проведення таких робіт завжди було утруднено, оскільки вхід до Варязької печери споконвіку був замуrowаний. І.Стелецький поспіхом оглянув Варязьку печеру у 1913 р. і приписав собі лаври першовідкривача «печерки Іларіона» і первісної могили Феодора і Василя. Проте, насправді, дослідник видав бажане за дійсне. Його примітивний план Варязької печери грішить проти правди численними прикрими помилками⁵⁶. Намальована ним так звана «печерка Іларіона» насправді знаходиться зовсім в іншому місці. І.Стелецький поскаржився, що у нього не було ні часу, ані відповідного одягу для обстеження підземелля, проте його висновки були не менше амбіційні, аніж після проведення великої археологічної експедиції.

Призначення деяких коридорів печери або печерних вулиць І.Стелецький не зміг пояснити, зазначивши, що, мабуть, вони створювалися задля подвигу благочестя подвижниками преподобного Антонія. Підземна келія, яку І.Стелецький помилково визначив як печерку Іларіона, аж ніяк не відповідає своєму літописному опису. Розміри цієї келії були визначені нами під час досліджень 2006 р. Вони складають близько 130×190 см і висотою 190 см. Ці параметри аж ніяк не підходять під літописне визначення «печерка мала двосаженна», тобто близько 5 метрів завдовжки.

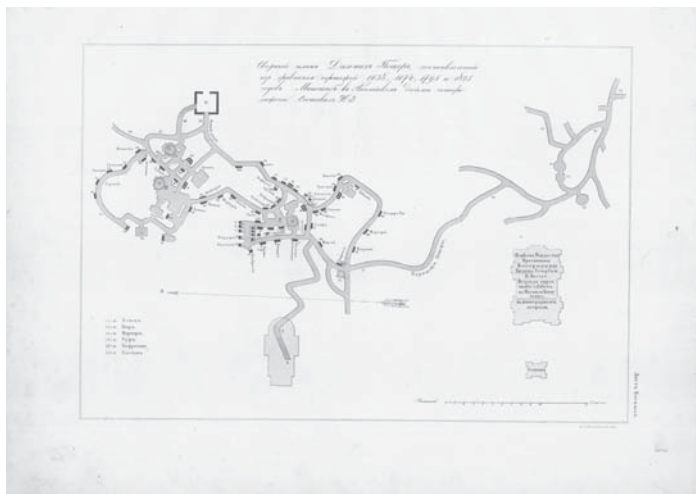
Цікавими, на наш розсуд, є справедливо критичні зауваження І.Стелецького з приводу нотаток Є.Є.Голубінського про створення перших печер Іларіоном та Антонієм. «Антоній устроилъ свою пещеру вмѣсто надземной подземною, т.-е. вертикально опутившись внутрь земли на известную глубину, выкопалъ ее затѣмъ въ горизонтальномъ направленіи подъ извѣстнымъ, болѣе или менѣе толстымъ слоемъ земли, однимъ словомъ, устроилъ свою пещеру совершенно въ той формѣ, каковую имѣють римскія и вообще итальянскія катакомбы, остающіеся отъ первыхъ временъ христіанства... Можно съ вѣроятностью предполагать, что онъ взялъ себе за образецъ находившіеся близь мѣста его поселенія пещеры варязскія⁵⁷». Структура Варязької печери зовсім не нагадує римські катакомби, яких, до речі, преподобний Антоній ніколи не бачив, адже у Римі він не був. Вертикальний

спуск до печери також вигадка. Певні труднощі виникали б як при створенні такої печери, так і при її подальшому використанні. Важко собі уявити, що похилі ченці спускалися до свого печерного житла як у колодязь. Подібних печер у Лаврі немає. Термін Є.Є.Голубінського «надземна печера» узагалі не піддається ні осмисленню, ні поясненню.

І.Стелецький також «відкрив» погребальні склепи у Варязькій печері. Побачивши окремі залишки людських кісток і рештки битої цегли, він зробив недолугий висновок, що ця печера використовувалася у давнину як катакомби, тобто для захоронення ченців. Насправді, на сьогоднішній день у Варязькій печері нам невідомо жодного поховання. Історія з погребінням тут мучеників Василя і Феодора була, скоріше за все, виключенням із загального правила. «Знайшов» І.Стелецький й «Житие преподобного Антония Печерского». Воно могло опинитися... у бібліотеці Івана Грозного, яку І.Стелецький безуспішно шукав на протязі усього свого життя.

Московський учений визначив й точне місцезоположення схованки Варязького скарбу, який, за його міркуваннями, містився за цегляною закладкою. Залишалось лише пробити її і зробити сенсаційну знахідку, знахідку століття. Проте, як і завжди у історіях із скарбошукачами, трохи не вистачило чогось: «Оставалось самое интересное и важное: вскрыть нетронутую кирпичную закладку, таящую за собой невѣдомую тайну. Но на это, к сожалению, у меня не было тогда ни времени, ни технических средств»⁵⁸.

Проаналізована нами праця І.Стелецького підлягала такій прискіпливій увазі насамперед тому, що вона після тривалої перерви привернула інтерес громадськості до Варязької печери, повернула до наукового обігу стародавню пам'ятку історії та культури часів Київської Русі. Інше питання: чи було це потрібно робити напередодні буремних подій 1917 р.? Мабуть, це був необережний і непродуманий крок із багатьма не прогнозованими наслідками. Відомо, що за наступні кілька десятиліть церковне майно було пограбовано і розпорошено радянською владою, лаврська скарбниця конфіскована і обкрадена. Доступ до Печерських святинь, зокрема і до Варязької печери був відкритий. Оманливий блиск варязького золота привабив багатьох охочих до легкої наживи, хвиля скарбошукачів захльоснула Печерські

Мал. 5. План Дальніх печер з книги М.Закревського (1868)

пагорби. Проте, судячи із наявних відомостей, пошуки варязької поклажі на початку ХХ ст. були марними і не дали будь-яких суттєвих результатів.

Серед сучасних праць, присвячених Варязькому підземеллю, слід насамперед відзначити роботу Т.А.Бобровського⁵⁹. Варязька печера розглянута як реалія, що існувала наприкінці ХІ ст. окремо від інших лаврських печер: Антонієвих (Ближніх) і Феодосієвих (Дальніх). Це було ізольоване підземелля, яке відвідували украй рідко, воно використовувалося як місце для затворів (Феодор, Ісакій) та окремих поховань (Феодор і Василій). Якщо перша згадка про Варязьку печеру в «Послании Поликарпа к Печерскому архимандриту Акиндину» може бути датована приблизно 20-ми рр. ХІІІ ст., то посилання на «Житие преподобного Антония Печерского» дає можливість датування цього топоніму 80–90 рр. ХІ ст.

Т.А.Бобровський вважає, що норманські воїни ніколи не мали традицій створення рукотворних підземель. Вони надавали перевагу відкритим просторам або легким житловим приміщенням⁶⁰. Крім того, будь-які археологічні розкопки у київських печерах, і лаврських зокрема, не дали ніяких матеріалів

раніше, ніж XI ст., що, на його погляд, вирішує питання про створення цих печер лише після прийняття християнства.

Планування Варязького підземелля відрізняється від структури Близьких та Дальніх лаврських печер. Варязька печера складається із декількох галерей, що пересікаються між собою, і кількох невеликих келій. Близькі та Дальні печери мають дуже складне планування: вони нагадують справжні лабіринти з великою кількістю приміщень (підземних церков, келій, ніш, локул). Цю розбіжність можна пояснити тим, що Антонієві та Феодосієві печери створювалися на протязі багатьох століть (XI–XVIII ст.), шляхом поєднання між собою розрізнених підземних споруд. Варязька печера була покинутою з XIII до XVIII ст. і не була залучена до процесу монастирської розбудови. В такому разі можна розглядати її як унікальну пам'ятку первісного планування лаврських печер⁶¹.

На думку Т.А.Бобровського, свою назву печера отримала від безпосередньої участі у її створенні когось на прізвище Варяг. Це впливає з аналогії з печерою Антонія і Феодосія. Цей варяг міг бути її творцем, або тимчасовим мешканцем⁶². Варязький скарб міг бути нічим іншим як особистим майном Варяга, одного із ченців Лаври, який не побажав, згідно Студійському уставу, розлучитися із своїм золотом, переховавши його у віддаленій печері. Подібна історія могла трапитися на межі 60–70 рр. XI ст., коли до Печерського монастиря прибув варязький конунг Шимон із своїми підлеглими й ієреями. Хтось із них міг прийняти постриг у обителі, облаштуватися у Варязькій печері і переховати тут золоті та срібні католицькі судини. У XIII–XV ст. підземелля було покинуто, входи до нього завалилися внаслідок зсувів та обвалів. У XVI–XVII ст. Варязьку печеру знову відкрили, тоді ж проводили безуспішні намагання знайти варязьке золото. Внаслідок свого вкрай аварійного стану Варязька печера не використовувалася до сього дня⁶³.

З останніми висновками Т.А.Бобровського можна лише погодитися. Дійсно, Варязьку печеру треба розглядати не окремо, а лише пов'язуючи її з Дальньопечерним комплексом, частиною якого вона є. Лаврські печери за традицією завжди називали іменами її творців: Антонієві отримали свою назву завдяки преподобному Антонію Печерському, Феодосієві – завдяки

преподобному Феодосію Печерському. Логічно припустити, що Варязьку печеру назвали на честь Варяга, її творця. Ким саме був цей Варяг нам на сьогодні невідомо. До речі, назви Антонієвих та Феодосієвих печер завжди застосовуються у множині, тоді як Варязька печеру – у однині. Можливо, це тому, що дане підземелля являє собою не систему печер, а єдину галерею з декількома невеликими відгалуженнями.

За всю історію існування Варязької печери перші розкопки у ній були проведені лише у 1998 р. силами археологічної експедиції відділу Охорони і дослідження підземних споруд Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника разом з представниками Комісії по вивченню штучних печер та спелеології Української спелеологічної асоціації⁶⁴. Дослідники мали на меті не тільки археологічне вивчення келій та підземних галерей, але й складання топографічного плану підземелля, розрізів печерних споруд та фіксацію настінних написів.

Під час проведення досліджень було встановлено, що Варязька печера була створена у XI ст. і деякий проміжок часу існувала як окремий самостійний комплекс. Потім, у тому ж самому XI ст. вона була приєднана до системи Дальніх печер Лаври. З XIII до початку XIX ст. ці печери знаходилися у запустінні і відвідувалися лише інколи. У першій половині XIX ст. була спроба частково укріпити підземелля цеглою. Найбільша кількість графіті відноситься до кінця XIX ст.

Більш детально результати археологічних досліджень 1998 р. були представлені у наступній роботі⁶⁵. Під час досліджень 1998 р. були виділено сім печерних ділянок, п'ять келій, п'ять ніш і одна-єдина локула, три печерні келії було досліджено. Ретельно вивчивши увесь комплекс печери, дослідники прийшли до висновку, що вона має 5 підземних приміщень, при чому лише 3 із них можна умовно назвати житловими. У первісному вигляді до нашого часу дійшла лише одна келія, вона була детально вивчена археологами. Ніяких сенсаційних знахідок не було зроблено, знайдені лише розрізнені рештки людських кісток і шматки шкіряного взуття. Цю келію І.Стелецький визначив за місце первинного поховання мучеників Феодора і Василя. Проте довести або спростувати це було вкрай важко, адже колишні локули розміщувалися у піску, що осипався за довгі роки.

Дослідники спробували зробити історико-археологічну реконструкцію створення і освоєння найбільш цікавої та перспективної, з їхньої точки зору, келії Варязької печери. Було виділено десять історичних етапів існування цієї підземної споруди. На наш розсуд, не все було зроблено бездоганно, адже початковий етап створення келії був жорстко прив'язаний до XI ст., що було обумовлено відомостями з «Києво-Печерського патерика». Про можливість більш раннього існування Варязької печери не йшла мова. На нашу думку, це підземелля могло існувати задовго до початку Києво-Печерського монастиря, а згодом ченці переробили його для своїх потреб. Тоді ж печеру було розширено вгору і в боки, таким чином зникли усі свідчення її ранішньої історії.

Разом із археологічними дослідженнями у 1998 р. були проведені також й мікробіологічне вивчення цього підземелля⁶⁶. Відзначено, що останнім часом почастишали випадки руйнації склепінь, розвитку шкідливих грибків та конденсації вологи на стінах Варязької печери. Було вирішено провести наукові дослідження із залученням фахівців Інституту мікробіології і вірусології НАН України та Інституту геомікробіології (Німеччина). Під час досліджень було виявлено 15 видів грибів, серед яких 5 видів було ідентифіковано як шкідливі для людини, патогенні та токсиноутворюючі. Зроблено висновок, що показник концентрації спор мікроорганізмів у повітрі печери значно перевищує нормативний. Серед причин такого явища названо майже 100% вологість підземелля і значні залишки воску, що є субстратом для живлення грибів. Таким чином, крім крайньої аварійності Варязької печери і постійну загрозу обвалу ґрунту, можна впевнено вести мову про реальну небезпеку для життя її дослідників ще й від шкідливих мікроорганізмів.

Безумовно, що як найповніше результати досліджень Варязької печери були висвітлені у наукових звітах, у нечисленних публікаціях вони були відображені лише частково. Завдяки люб'язному сприянню Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника в особі зам. директора по науковій роботі В.М.Колпакової, що надала можливість роботи з фондovими матеріалами, та колишнього керівника цих досліджень М.М.Стрихаря, який представив унікальні матеріали з свого

Мал. 6. Сучасний план Варязької печери (2007)

особистого архіву, нам пощастило відновити у повному обсязі дослідження 1998 р. та їх висновки.

Нами були вивчені наступну наукові звіти: «Отчет о спелео-археологических исследованиях Варязских пещер Киево-Печерской Свято-Успенской Лавры» 1998 р., «Звіт про спелео-археологічні дослідження Варязьких печер Києво-Печерської Св. Успенської Лаври» 1999 р., «Отчет о результатах микробиологического обследования Дальних и Варязских пещер Дальнепещерного монастыря Киево-Печерской лавры» 1998 р., «Микроклиматические исследования в Дальних пещерах Киево-Печерской Св. Успенской Лавры (1997–1998 гг.)» 1998 р., «Антропометрическое изучение костных останков в костнице (крипта № 2) Дальних пещер» 2002 р., «Звіт про археологічні дослідження Дальніх печер Києво-Печерської лаври в червні 1968 року», «Звіт про археологічні дослідження Дальніх печер» 1968 р., «Звіт про анатомо-антропометричні дослідження поховань у Дальніх печерах Києво-Печерської лаври» 1968 р., а також мемуарні записи І.Гойзмана, безпосереднього учасника розкопок 1968 р. у Дальніх та Варязьких печерах.

Серед усіх вищеназваних досліджень, безумовно, найбільш змістовними були розкопки 1998 р. Метою даних охоронних досліджень було наступне: встановити призначення Варязької печери, датування окремих її ділянок і усього комплексу, виконання графічної і фото фіксації підземелля. Дослідники повинні були уточнити план печери 1968 р., зафіксувати написи-графіті, провести археологічні розкопки окремих ділянок підземелля, виконати архітектурно-археологічні виміри деяких ділянок печери. Паралельно з цими роботами були проведені мікрокліматичні та мікробіологічні дослідження печер.

На заваді повному і всеосяжному дослідженню Варязької печери завжди була аварійність усіх без виключення її ділянок. У звіті 1998 р. зазначено: «В связи с повышенной влажностью воздуха песчанниковые стены в пещере, даже на визуально стабильных участках, представляют постоянную угрозу обрушения». Науковий звіт про мікологічні дослідження Дальніх та Варязьких печер 1998 р. показав, що в печерах наявна велика кількість патогенних та високотоксичних грибків. «Во всех случаях контакта мицелиальных грибов с человеком существует опасность для здоровья». Висновки фахівців були однозначними: «До нормализации микологического состояния ни в коем случае не проводить экскурсии и не пускать посетителей». Висновки звіту про археологічні дослідження 1998 р. також були дуже категоричними: «Современное состояние Варязских пещер можно назвать критическим. В связи со 100% влажностью воздуха и отсутствием элементарного ухода в подземельях только за последние два года произошло более десяти крупных и мелких обвалов участков стен и сводов пещер».

Завдяки дослідженням 1998 р. вченим вдалося визначити найдавнішу ділянку комплексу Варязької печери. Це найбільш віддалена від сьогоденного входу ділянка підземелля. Вважають, що до неї було три стародавніх входи, що до сьогодення не збереглися. Археологи зробили висновок, що у першій половині XI ст. Варязька печера була самостійним комплексом, викопаним з боку Дніпра. В тому ж XI ст. вона була з'єднана з Дальніми печерами. Ця теза здається нам досить сумнівною, адже без застосування належних геодезичних приладів, про які на той час не могло й бути мови, поєднати обидва печерні комплекси

у єдине ціле було б неможливо. Треба знайти цьому якийсь інше пояснення. Можливо, Варязька печера вирубалася з боку Дальніх печер, але у такому разі вона не могла бути першою на Печерських пагорбах. А, можливо, Варязьку печеру з плином часу подовжили і створили Дальні печери.

На користь нашої версії про подальшу обробку стін печери ченцями свідчить збійка, що була зафіксована археологами на стелі Варязької печери неподалік від її входу з боку Дальніх печер. Тоді, у 1998 р. це пояснили тим, що печера вирубалася одночасно двома робітниками, які просувалися назустріч один одному. Розтлумачити збійку двох тунелів з точністю 10 см ніхто не зміг. Нам видається очевидним, що стіні та стеля Варязької печери у давнину були обтесані. При цьому були знижені усі прадавні сліди, що до того часу зберігалися у Варязькій печері і зараз можна вести мову лише про XI ст., коли це обробка стін була здійснена.

Археологи припустили можливість первинного поховання мучеників Феодора і Василя у Варязькій печері. У якості імовірних місць для цього була названа єдина локула, що збереглася, і залишки ніші у келії № 3. Хоча з цим теж можна не погодитися. Мощі цих преподобних у Ближніх печерах зараз знаходяться у одній гробниці. Згідно лаврської традиції, їм належало й у минулому лежати поруч, як, скажімо, преподобним Іоанну і Феофілу.

Найбільший подив виникає з приводу висновку археологів щодо перенесення кісних останків з Дальніх печер і будівельного сміття з поверхні до Варязького підземелля. Так, справді, Варязька печера завжди була занедбаною і запустілою, проте монастир ніколи не став би перетворювати її на смітник. Повною нісенітницею виглядає версія про те, що будівельне сміття носили з поверхні аж у печеру, хоча поруч із Лаврою знаходяться величезні яри, куди б й було логічно звалити все зайве. Печеру не засипали, а навпаки, розчищали її стародавні ходи. Інформація про таку спробу відновлення Варязької печери у XIX ст. міститься у книзі М.В.Закревського з посиланням на статтю у «Киевских губернских ведомостях»: «в недавнее время между нѣкоторыми изъ старшей братіи Печерскаго монастыря возродилась мысль очистить Варяжскія печеры, поддержать ихъ по мѣстамъ

каменними контрафорсами и обратить их по прежнему въ мѣсто погребенія для старшихъ и благочестивѣйшихъ тружениковъ обители и богомольцовъ»⁶⁷.

Цікаво, що остаточних висновків про датування у звіті не зроблено, хоча однією з головних задач дослідників було саме «датування окремих її ділянок і усього комплексу». Питання призначення Варязької печери теж залишилося відкритим. Можливо, це планувалося зробити у 1999 р., коли дослідження повинні були продовжити, проте цього не сталося.

У 2006 р. на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника нами були розпочаті науково-дослідницькі роботи згідно „Угоді про спільну наукову діяльність та проведення пошукових робіт”. До безпосереднього виконання наукових робіт було залучено здобувача відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України М.М.Новика. Дії вчених координувалися зам. директора по науковій роботі та головним архітектором. Дослідницькі роботи проводилися у тісній співпраці з науковою частиною Заповідника, відділами історії Києво-Печерської лаври та охорони і вивчення пам'яток архітектури та історичного середовища, археологічної служби Заповідника. На проведення досліджень було отримано благословення намісника Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври, єпископа Вишгородського владики Павла.

Дослідження 2006 р. мали на меті наступні першочергові завдання: обстеження найдавнішого підземелля Києво-Печерської лаври – Варязької печери за допомогою сучасних геофізичних приладів; виявлення невідомих на сьогодні стародавніх підземних галерей, порожнин і древніх виходів на поверхню; пошук старовинних поховань перших ченців Києво-Печерської лаври.

Дослідження складалося з наступних етапів робіт: збір, вивчення та аналіз старовинних і сучасних матеріалів (описових та картографічних) про підземні ходи Києво-Печерської лаври в архівах, бібліотеках та фондах; проведення інструментальних вимірювань на поверхні та під землею на ділянках, що будуть виявлені завдяки вивченню старовинних джерел інформації; проведення вибірових розкопок на найбільш перспективних ділянках печер із залученням археологічної служби Заповідника;

складання звітних матеріалів про виконання науково-дослідницьких робіт.

Матеріали щодо літописних згадок про Варязьку печеру і відомостей про неї у церковній літературі коротко наведені нами у даній статті. Неоціненну допомогу в сучасних історичних дослідженнях надають старовинні карти. Древні карти є свідками історії, унікальними джерелами безцінної історичної інформації. До нашого дослідження Варязької печери були залучені найперші давньоруські монастирські карти, створені у Києво-Печерському монастирі. Вивчення картографічних зображень цього підземелля було дещо спрощено тією обставиною, що раніше нами було зібрано й досліджено близько 30 старовинних планів Ближніх та Дальніх лаврських печер XVII–XIX ст. Результати цих досліджень викладені у роботах⁶⁸. Оскільки Варязька печера є складовою частиною Дальньопечерного комплексу, то нам залишалося тільки вивчити вже віднайдені плани на предмет зображення на них стародавнього підземелля.

Історія печер Києво-Печерського монастиря почалася в XI ст., але найбільш ранішні плани датуються лише XVII ст. Велика картографічна прогалина пояснюється насамперед складною історичною обстановкою в цей проміжок часу – постійними війнами, навалами й руйнуваннями. Нами була здійснена спроба дати картографічну інтерпретацію першого періоду історії Варязького підземелля. Для відновлення конфігурації й розмірів найдревнішої печери використовувалися відомості, почерпнуті з давньоруських літописів. Порівнюючи тексти різних літописних джерел, можна визначити зміни в будові печери за певний час. Труднощі виникли при кількісній оцінці цих даних, тому що в давнину подавали тільки якісні характеристики підземелля.

Завдяки літописам ми знаємо, що на початку XI ст. Іларіон викопав “печерку двохсаженну”, тобто близько 5 метрів завдовжки. До 1240 р. у лаврських печерах були створені підземні церкви, келії, трапезна й розгалужена система підземних ходів. Проте точно й вичерпно відновити дійсну картину печер домонгольського періоду дуже складно. Одних писемних джерел явно недостатньо, потрібні графічні матеріали тих років – літописні мініатюри або малюнки.

Перші графічні зображення лаврських печер з'явилися наприкінці XVI ст. Мемуари львівського купця М.Груневега, що відвідав Києво-Печерську лавру в 1584 р., ілюстровані невеликими малюнками на полях рукопису, серед цих абрисів є зображення підземного ходу. Природно, такий малюнок не може бути прирівняний до карти – у нього немає масштабу, орієнтування по сторонах світу. Проте, він несе в собі дуже цінну інформацію; на ньому зображена велика ділянка підземелля й вхід у древню частину, укріплену деревом, що тягнеться, за твердженням М.Груневега, на 50 миль⁶⁹.

Перші плани Ближніх та Дальніх печер були вміщені в книзі Афанасія Кальнофойського “Тератургіма, або дива, що відбулися в Печерському монастирі й обох печерах, із деякими духовними міркуваннями”⁷⁰. Вона була видана в друкарні Києво-Печерської лаври у 1638 р. До цієї книги прикладені два плани лаврських печер і план Києва – перше картографічне зображення древнього міста. Книга А.Кальнофойського завжди була великою бібліографічною рідкістю. Плани А.Кальнофойського можна назвати першими українськими друкованими картами, пальма першості в цьому питанні явно належить їм. Вони були створені в Києві, тобто на території України і до возз’єднання з Росією в 1654 р. Плани 1638 р. мають усі необхідні атрибути карт: об’єкти на них показані математично зменшеними, для передачі інформації широко застосовані умовні знаки, використовуються цифрові позначення з наступною розшифровкою в описах, прикладених до карт. Автор планів 1638 р. створив цілу систему умовних значків для відображення дорожньої мережі, рослинності, рельєфу та наземних споруд. Таким чином, маємо повну відповідність сучасному терміну карти: “Математично визначене, зменшене, генералізоване зображення, що показує об’єкти в системі умовних знаків”.

Візуальний аналіз і натурне порівняння зображень 1638 р. з сучасними лаврськими печерами показали, що у цілому плани правильно відображають структуру й характер підземних лабіринтів. Імовірно, зйомка печер була візуальною, на користь цього свідчать сильні викривлення кутів печерних ходів. У цілому ж, значення планів 1638 р. важко переоцінити для нашого дослідження. Вони є першою сторінкою картографічного літопису

лаврських печер, дають можливість вивчити їхню еволюцію за 370 років.

Найголовнішим для нашого дослідження є те, що на плані Дальніх печер 1638 р. нанесено вхід до Варязької печери. У експлікації до плану печери преподобного Федосія під номером 56 зазначено: „печера Варязька”. На мал. 1 нами наведено план печери преподобного Феодосія з «Тератургіми» (1638). Вхід до Варязької печери зображено у лівому нижньому куті даного плану. На сьогоднішній день це найперше картографічне зображення, що стосується Варязького підземелля. На жаль, печерні ходи не нанесені на план, а є тільки зображення входу до печери. Проте і це дуже важливо для нас, адже вхід до лабіринту розташований за дерев’яною огорожею Печерського монастиря, біля самого плину Дніпра. Відома нам сучасна Варязька печера знаходиться за кам’яним фортечним муром, на високому пагорбі, на висоті більше 50 метрів від рівня води річки. Пояснити цей факт можливо або тим, що А.Кальнофойський помилково наніс зображення входу до Варязької печери на березі Дніпра, або на плані 1638 р. нанесена невідома сьогодні Варязька печера. Обидві ці версії будуть нами ретельно опрацьовані, в районі можливого розташування стародавнього входу нами заплановано проведення пошукових робіт.

Видатною пам’яткою вітчизняного друкарства є “Києво-Печерський патерик” 1661 р. видання⁷¹. Книга містить плани Близьких і Дальніх печер, що виконані знаменитим гравером Іллею. Особливо цінним є той факт, що на картографічних зображеннях 1661 р. показані підземні ходи, замуrowані по сьогоднішній день. Це дуже важливо для подальшого порівняльного аналізу різночасових планів та виявлення недосліджених ділянок печер. На мал. 2 представлено план Дальніх печер з «Києво-Печерського патерика» (1661). Невелика ділянка Варязької печери зображена у нижній половині плану, біля напису «полудень».

Відомо, що рукописні оригінали “Патерика” датують XV ст., а точніше – 1462 р. Логічно було б припустити, що більш древні рукописи також мали картографічні зображення, як і наступні друковані видання XVII ст. Виходить, плани 1638 і 1661 рр. були створені на основі більш древніх креслень, які на даний час вважають втраченими. Знахідки цих безцінних матеріалів дали б

багату інформацію для подібних досліджень. Пошуки рукописних оригіналів карт лаврських печер необхідно продовжити, вони чекають своїх дослідників. Адже найчастіше зображення печер на друкованих картах виходять за рамку аркуша. Створюється враження, що гравер працював із великим пергаментним сувоям, зміст якого він переносив на гравірувальну дошку. Вузькі рамки сторінки книги не дозволили зобразити всі печерні лабіринти, багато чого лишилося за межами листа, зокрема Варязька печера. На плані 1661 р. зображена лише невелика частина Варязької печери, що сполучається з лабіринтом Феодосієвих печер. Основна частина підземель не потрапила на аркуш, її місце займають умовні позначки до плану.

Наступна сторінка картографічного літопису лаврських печер – плани з книги Іоанна Гербінія про київські релігійні підземелля⁷². План Феодосієвих печер з цієї книги представлено на мал. 3. Як з'ясувалося, саксонський пастор І.Гербіній у 1675 р. переклав латиною “Києво-Печерський патерик” 1661 р. і звідтіля ж копіював плани обох печер. Варто віддати належне майстерності західноєвропейських граверів, які створили прекрасні відбитки з гравюр на міді. Проте, плани 1675 р. не можуть вважатися оригінальними, тому що вони до найменших подробиць копіюють плани 1661 р. Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель надіслав І.Гербінію плани печер 1661 р. і “Патерик” разом із листом від 2 березня 1674 р. У листі повідомлялося, що “невідомо до яких місць простираються ці печери, тому що років близько 60 до цього часу від великого землетрусу вони в деяких місцях завалилися”. Багато святих мощів були закриті ченцями при навалі Батия й не були потім відкриті. Таким чином, текст цього листа ще раз підтвердив думку про те, що лаврські печери за час своєї багатовікової історії неодноразово змінювали конфігурацію.

Плани лаврських підземних лабіринтів, створені спеціально для “Патерика” видання 1702 р., помітно відрізняються від своїх попередників якістю й характером зображення. Нами був досліджений план Дальніх печер 1702 р., гравірований Мартіном Нехорошевським (мал. 4). Примітним є той факт, що на ньому уперше з'явилося достатньо повне картографічне зображення Варязької печери. Крім того, на плані нанесено вхід до цієї печери з боку Дніпра. Він знаходиться практично на одній лінії з

головним входом до лабіринту Дальніх печер, а не біля самої води, як на плані А.Кальнофойського. Хоча саме зображення Варязької печери 1702 р. досить схематичне, проте воно є важливим для нашого дослідження.

Тепер можна з великою ступінню вірогідності припустити, що на початку XVII ст. Варязька печера була закрита не тільки для прочан, але й для ченців. Це впливає з того, що на плані 1638 р. намальований лише вхід до цієї печери, яка на той час була очевидно замурована з обох боків – і від Дніпра, і від лабіринту Дальніх печер. До середини XVII ст. печерний хід, що з'єднував обидві печери, був частково розчищений і цей історичний факт знайшов своє відображення на плані 1661 р. До початку XVIII ст. практично уся Варязька печера була відкрита лаврськими ченцями і це було відображено на плані 1702 р. Наші висновки побічно підтверджуються церковними відомостями про переобладнання лаврських печер для відвідування прочанами.

У 1744 р. плани обох лаврських печер були складені професійними геодезистами – фахівцями інженерно-топографічної команди Київського гарнізону. Зйомка підземних лабіринтів проводилася в Лаврі, коли вона стала однією з цитаделей старої Печерської фортеці. Плани 1744 р. за своїм оформленням дуже нагадують сучасні, вони отримали дуже широке практичне застосування і декілька разів копіювалися в другій половині XVIII і на початку XIX ст. Ці плани відрізняються від попередніх максимальною повнотою змісту і достатньо високою точністю. Варязька печера зображена без яких-небудь скорочень, нанесені усі її розгалуження, келії та ніші. Крім того, на цьому плані вперше з'явився другий вхід до печери з боку Дніпра. Важливо, що окрім самої печери зображена і навколишня топографічна ситуація: рослинність, рельєф, гідрографія. Ці елементи змісту плану співпадають з сучасною топографією цього району, що дає нам можливість спробувати визначити місцезнаходження входів до печери на місцевості.

Наступним етапом картографування лаврських печер стали плани 1825 р. Їхні творці – також професійні топографи та архітектори. Картографічні зображення 1825 р. спеціально призначалися для книги Є.Болховітінова про Києво-Печерську лавру⁷³. Ці плани дотепер вражають добірністю ліній та

винятковою геометричною точністю. Вони стали у нагоді при створенні усіх наступних зображень печер із початку XIX ст. до початку XX ст., їх використовували у якості ілюстрацій у багатьох книгах про визначні пам'ятки Києва та путівниках по святих місцях. Так, зокрема їх використав М.Закревський у своїй фундаментальній праці «Описание Киева» (1868). План Дальніх печер наведено на мал. 5. На цьому плані достатньо повно і з високою точністю нанесено зображення Варязької печери з усіма її відгалуженнями.

Для основи порівняльного аналізу старовинних планів була обрана найсучасніша топографічна основа – план Варязької печери масштабу 1:100, складений нами у 1985 р., коли у лаврських катакомбах була проведена остання за часом детальна топографічна зйомка. За результатами цієї гірничо-геометричної зйомки, нами була складена ціла серія новітніх картографічних зображень. Сучасні геодезичні прилади й досконала методика дозволили створити унікальні плани з точністю нанесення контурів 0,2–0,4 мм. Результати зйомки дозволили уточнити основні параметри Варязької печери: довжину підземних ходів та орієнтування їх у просторі. На мал. 6 наведено сучасний план Варязької печери, уточнений під час досліджень 2006 р.

В результаті порівняльного аналізу старовинних і сучасних планів Варязької печери нами були визначені найбільш перспективні ділянки підземель для подальших досліджень. В першу чергу, були виділені невідомі на сьогоднішній день відгалуження печери, замуrowані або завалені ніші й підземні коридори. Особлива увага була приділена визначенню стародавніх входів до Варязької печери, адже зараз відомий лише один вхід з боку печери преподобного Феодосія, а в минулому подібних входів існувало, як мінімум, три.

У 2006 р. нами були проведені наступні види науково-дослідницьких робіт: натурні обстеження сучасного стану усіх підземель Києво-Печерської лаври; інструментальні роботи на аварійній ділянці Ближніх печер, обґрунтування необхідності термінових аварійно-відновлювальних робіт у районі провалля в підземному коридорі поблизу печерної церкви преподобного Антонія; натурне обстеження підземних келій, ніш та локул Варязької печери; уточнення параметрів Варязької печери;

проведення необхідних вимірів у підземних лабіринтах Варязької печери; складання детального топографічного плану Варязької печери масштабу 1:100; проведення інструментальних геофізичних вимірювань у Варязькій печері за допомогою георадара та інших приладів; виявлення за допомогою геофізичних приладів невідомих відгалужень Варязької печери; проведення інструментальних геофізичних вимірювань на території, що розташована безпосередньо над Варязькою печерою; визначення на поверхні місцеположення підземних ходів Варязької печери; пошук на поверхні старовинних входів до Варязької печери; проведення вибіркового археологічного розкопок у Варязькій печері із залученням археологічної служби Києво-Печерського заповідника.

В ході робіт по вивченню Варязького підземелля у 2006 р. нами були уточнені деякі параметри цієї печери, зокрема її довжину і глибину залягання. Згідно звіту 1998 р., загальна довжина Варязької печери сягає близько 200 метрів. Наші дослідження 2006 р. максимально уточнили цей параметр. За сучасними даними, довжина цього підземелля складає 191 метр. Проте треба мати на увазі, що майже усі печерні галереї закінчуються обвалами ґрунту і справжня довжина підземелля набагато більша.

Нами використовувався план 2005 р. масштабу 1:500, на якому нанесена уся наземна ситуація в районі розташування Варязької печери, а також усі підземні ходи. Абсолютні відмітки точки входу до Варязької печери наступні: стелі – 144,62, підлоги – 142,84 м. Відмітка земної поверхні безпосередньо над цією точкою – 158,63 м. Таким чином, глибина в точці входу до Варязької печери становить 14 метрів. Це також підтверджується особистими геодезичними спостереженнями автора цієї статті, проведеними у 1984 р.⁷⁴ Проте це аж ніяк не співпадає з даними археологічного звіту 1998 р., у якому зазначено, що печера викопана на глибині 3–6 метрів.

Геологічні дані також були максимально уточнені, згідно із новою інформацією, вертикальними розрізами району розташування Варязької печери і сучасними даними буріння. Наукові консультації з цього приводу надала провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу охорони і вивчення пам'яток архітектури та історичного середовища Національного

Печерні галереї вироблені у шарі полтавського бурувото-жовтого пісковика, шар якого сягає від 2–3 до 6–8 метрів завтовшки. Під ним залягає шар білих пісків Харківської світи, завтовшки до 8 метрів. Стіни і склепіння Варязької печери перезволожені, вологість пісковика досягає 9%, хоча в природному стані вона має не перевищувати 1–5%⁷⁵. Багаторічні регулярні спостереження за станом Варязької печери дають можливість зробити висновок, що по всій довжині її лабіринтів спостерігаються обвали ґрунту. Відносна вологість повітря в печері досягає 92–99%, а температура 9,2–11,6° С. Територія над Варязькою печерою знаходиться у вкрай захаращеному стані і потребує негайного впорядкування з проведенням заходів щодо відведення поверхневого стоку води. Таким чином, аварійний стан Варязької печери з плином часу не тільки не поліпшився, а навпаки значно погіршився за останні роки.

Розпочаті нами науково-дослідницькі роботи у Варязькій печері будуть продовжені у 2007 р. і наступні роки, тому про кінцеві висновки говорити ще зарано. Саме тому у даній статті наведені лише деякі, попередні результати робіт. При підбиванні підсумків наших досліджень у Варязькій печері, ним буде присвячено окрему узагальнюючу працю.

1. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Перевод Д.С.Лихачева. – М., 1978. – С. 170.
2. Там само. – С. 170.
3. Там само. – С. 170.
4. Там само. – С. 172.
5. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С. 16.
6. Там само. – С. 17.
7. Там само. – С. 17.
8. Густинская летопись. ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. 261.
9. Там само. – С. 263.
10. Там само. – С. 266.
11. Жиленко І.В. Вказ. праця. – С. 5.
12. Жиленко І.В. Вказ. праця. – С. 6.
13. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С. 213.

14. Голубинский Е.Е. История русской церкви. – М., 1904. Т. 1. Ч. 2. – С. 580.
15. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. – М., 1768–1774. Кн. 2. – С. 111.
16. Густинская летопись. ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. 266.
17. Жиленко І.В. Вказ. праця. – С. 56.
18. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – С. 708.
19. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. – М., 1978. – С. 209.
20. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С. 162.
21. Там само. – С. 163.
22. Там само. – С. 165.
23. Там само. – С. 165.
24. Там само. – С. 167.
25. Патерик Києво-Печерський / Подвижники Києво-Печерської Лаври XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. Под ред. В.Дятлова. – Т. 1. – К., 2004. – С. 228.
26. Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Птр., 1916. – Т. 1. – С. 290.
27. Густинская летопись. ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. 281.
28. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С. 169.
29. Kalnofoyskie A. ТЕРАТОУРГНМА – Z drukarni Kijowo – Pieczarskiey, 1638.
30. Патерик Києво-Печерський / Подвижники Києво-Печерської Лаври XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. Под ред. В.Дятлова. – Т. 1. – К., 2004. – С. 231.
31. Густинская летопись. ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. 284.
32. Шевчук В. «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського // Хроніка – 2000. Вип. 17–18, 1997. – С. 28.
33. Реутов А.В. Лаврські печери як архітектурна пам'ятка / Дива печер лаврських. – К., 1997. – С. 102.
34. Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. 1906. – С. 139.
35. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С. 190.
36. Реутов А.В. Лаврські печери як архітектурна пам'ятка / Дива печер лаврських. – К., 1997. – С. 102.
37. Татищев В.Н. История Российская. Т. 1. – М.; Л., 1962. – С. 111.
38. Качан Р.І., Хведченя С.Б. Засновники Успенського собору Києво-Печерської лаври: історіографія питання // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. Число 13. Ч. 2. – С. 112 – 126.
39. Жиленко І.В. «Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст.». – К., 1995. – 84 с.
40. Дива печер лаврських / Під ред. В.М.Колпакової. – К., 1997. – 160 с.
41. Патерик Києво-Печерський за редакцією, написаною 1462 р. по Різді Христовому печерським ченцем Касяном / Від. Ред. В.М.Колпакова. – К., 1998.
42. Самуил (Миславский). Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К., 1817.
43. Там само. – С. 5.

44. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 273.
45. Там само. – С. 275.
46. Закревский Н. Описание Києва. – М., 1868. – С. 206.
47. Там само. – С. 207.
48. Там само. – С. 208.
49. Стеллецкий И. Летописные Варяжские пещера и клад / Сб. статей в честь гр. П.С.Уваровой. – СПб., 1916. – С. 261–276.
50. Там само. – С. 263.
51. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. – М., 1900–1904. – Т. II. – С. 544.
52. Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. 1906. – С. 139.
53. Стеллецкий И. Летописные Варяжские пещера и клад / Сб. статей в честь гр. П.С.Уваровой. – СПб., 1916. – С. 264.
54. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. – М., 1900–1904. – Т. II. – С. 544.
55. Стеллецкий И. Летописные Варяжские пещера и клад / Сб. статей в честь гр. П.С.Уваровой. – СПб., 1916. – С. 265.
56. Там само. – С. 266.
57. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. – М., 1900–1904. – Т. II. – С. 544.
58. Стеллецкий И. Летописные Варяжские пещера и клад / Сб. статей в честь гр. П.С.Уваровой. – СПб., 1916. – С. 273.
59. Бобровский Т.А. К вопросу о происхождении Варяжской пещеры // 36. ст. Могилянськї читання, 2000. – С. 46–53.
60. Там само. – С. 48.
61. Там само. – С. 50.
62. Там само. – С. 51.
63. Там само. – С. 53.
64. Стихар М.Н. Спелеоархеологические исследования Варяжских пещер Киево-Печерской Свято-Успенской Лавры // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 145–146.
65. Стихар М.М. Поховальні та житлові споруди Варяжских пещер Києво-Печерської Лаври // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. – С. 489–498.
66. Рибчинська О.М., Стихар М.М., Захарченко В.О., Наконечна Л.Т., Крумбайн В. Мікобіота Варяжских пещер Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення. Тези міжнародної конференції. – К., 1998. – С. 137–138.
67. Закревский Н. Описание Києва. – М., 1868. – С. 208. Похилевич. «Киевские губернские ведомости», 1865.
68. Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських пещер. – К.: Знання. – 1991. – 32 с. Хведченя С.Б. Картографическое изучение Ближних и Дальних пещер / Проблемы охраны памятников архитектуры Киево-Печерской лавры. – К., 1991. – С. 45–48. Хведченя С.Б. Картографічний літопис лаврських пещер // Іст.-геогр. дослідж. на Україні: 36. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 21–26. Хведченя С.Б. Рукотворні підземелля України як пам'ятки історії та культури (краєзнавчий і картографічний аспекти) // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 174–190.
69. Ісасевич Я. Мартин Груневег та його опис Києва. Мартин Груневег. Славнозвісне місто

Київ // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 211.

70. Kalnofoyskie A. ТЕРАТОУРГНМА – Z drukarni Kijowo – Pieczarskiey, 1638.

71. Києво-Печерський патерик. – К., 1661.

72. Herbinus J. Religiose Kijovienses cryptae. – Jena, 1675.

73. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К., 1826.

74. Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. – К., 1991. – 32 с. Григоренко А.Г., Подкаленко С.И., Хведченя С.Б. Геодезические наблюдения на территории Киево-Печерского заповедника // Геодезия и картография. – 1984. – № 1. – С. 25–26.

75. Бриллинг И.А. Об устойчивости Ближних пещер Киево-Печерского заповедника // Инж. геология. – 1990. – № 4. – С. 51–57.

Sergey Khvedchenia

*THE VARANGIAN CAVE IS THE MOST ANCIENT MONUMENT OF HISTORY
AND CULTURE TO KIEVAN RUS*

This article tells monument histories and cultures of Kyiv – Varangian cave about unique. Annalistic information is resulted about foundation of the Kievo-Pechrs'k Lavra and taking from church literature about this cave. Analyses of scientific labours is conducted on this topic.

